

אברהם גרוסמן

יחסם של חכמי אשכנז הראשונים אל שלטון הקהל *

תוכן העניינים

- א. מבוא
- ב. ר' משולם בר' קלונימוס
המחצית השניה של המאה הי"א
- ג. רבנו גרשום מאור הגולה
השליש הראשון של המאה הי"א
- ד. ר' יוסף טוב עלם
השליש הראשון של המאה הי"א
- ה. ר' יהודה הכהן ור' אליעזר הגדול
השליש השני של המאה הי"א
- ו. ר' יצחק בר' יהודה ורש"י
השליש האחרון של המאה הי"א
- ז. סיכום
- ח. נספח : שו"ת רגמ"ה מכתבי יד
כמקור לקשיי הקהל להטיל מרות

*. חלק מהדברים נדון בעבודת מחקר על תולדות הספרות הרבנית באשכנז ובצרפת הצפונית במאה הי"א, אותה כתבתי בהדרכתו של פרופ' א"א אורבך. בצילום מקורות מכתבי יד נסתייעתי בקרן המחקר של הפקולטה למדעי הרוח והחברה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. התשובות מכתביד מונטיפיורי מתפרסמות ברשותו האדיבה של ועד העדה הספרדית בלונדון. בקורותיהם של החכמים, שהשקפתם נסקרה כאן, דנתי בספרי : חכמי אשכנז הראשונים (בדפוס).

מבוא

עניינה של הקהילה באשכנז עולה לפנינו בשרידיהן של תעודות החל במחצית השנייה של המאה העשירית. יש בהם כדי ללמד על התחלותיו ויסודותיו של שלטון הקהל, על קשייו ועל חלקם של חכמים בגיבושו.¹

טיבו של שלטון זה ומידת סמכותו נדונו בקיצור רב בספרות התנאים, ובמידה פחותה עוד יותר בתלמודם של האמוראים.² אף דיונם של גאוני בבל בנושא זה, מועט הוא ביותר. אירגון של הקהילות בבבל עצמה, שונה היה. מאידך, צמיחתן של הקהילות במערב ואירגון השלטון העצמי בהן חלו בד בבד עם הקמתם של מרכזי תורה במקומות אלה וצמיצום קשריהן עם ישיבות בבל.³ העדרה של מסורת הילכתית

1. מטרתי לתאר את יחסם של חכמי אשכנז הראשונים בהתפתחותו. נזקקתי לבעיית אירגון של שלטון הקהל וסדריו רק במקום שהיה בהם משום תרומה לדיון זה. על אירגון של שלטון הקהל באשכנז במאה הי"א ראה במאמרו הגדול של י' בער, "היסודות והתחלות של ארגון הקהילה היהודית בימי הביניים", ציון, כרך טו, עמ' 1—41 (להלן: בער, היסודות); I.A. Agus, *The Heroic Age of Franco-German Jewry*, 1969, pp. 185-276. על העקרונות המשפטיים המונחים ביסוד תקנות הקהל ראה מ' אלון, המשפט העברי, ירושלים, תשל"ג, חלק ב, עמ' 558—630. מאמרו של S. Morell, "The Constitutional Limits of Communal Government in Rabbinic Law", *J.S.S.* 33, (1971), 87 ff. הנוגע לקהילות אשכנז במאה הי"א — על מחקריהם של י' בער (הנ"ל) ושל מ' אלון (למהותן של תקנות הקהל במשפט העברי, מחקרי משפט לזכר א' רוזנטל, תשכ"ד, 1—54). במקומות בהם נסתייעתי במחקרים אלה ובאחרים, הבאתי דברים בשם אומרם.
2. ראה אלון, המשפט העברי, שם, עמ' 399—400, 558—600; י' בער, "היסודות ההיסטוריים של ההלכה", ציון כרך יז, 24—27; הנ"ל, היסודות עמ' 7—8.
3. השוואה זו ראוייה לדיון נפרד. כבר השיב גאון: "אבל בעראק (=בבל) אין מכירים את זה [שהרי אין שם על] הציבור הפיקוח על חוק ומשפט, אלא על בית הדין מוטל דבר זה, ועל הציבור להשמע למה שמצוה בית דין, כגון: להכריז על הנתבע או התראה או שמתא או חרם, וכן כל מקום שיש בו דין ממונה על חוק ומשפט, אין לבעל התביעה לפנות אלא אליו, לא אל הציבור" (תשובות הגאונים, אסף, תש"ב, עמ' 108. ההשלמות הן של הרב אסף). החומר המועט בנושא זה, המצוי בתשובותיהם של גאוני בבל — והן שיכלו לעמוד בפני חכמי אשכנז — הובא ברובו ע"י מאן (*J.Q.R.* n.s., 10, 335-365).

מחייבת היווה אחד הגורמים לבירורים המרובים בסוגיה זו בספרות הרבנית של ימי הביניים ובעיקר בספרות השו"ת.

רוב חכמי אשכנז הראשונים ניזקקו לבעיית סמכותו של שלטון הקהל. תשובותיהם מורות על התפתחות, שיש בה כדי ללמד על מקומה של הקהילה בתודעתם: אצל כל חכם המאוחר לחברו בולטת יותר המגמה לחזק שלטון זה ולבססו.

ר' משולם בר' קלונימוס — המחצית השנייה של המאה ה־י'

הראשון בין חכמי אשכנז שנשאל על כך הוא ר' משולם בר' קלונימוס, במחצית השנייה של המאה העשירית.⁴ הוא הוא אשר קבע את הבסיס ההילכתי לשלטונו של הקהל, בהחילו עליו את קביעתם של התנאים והאמוראים: "הפקר בית דין הפקר". כלומר, מבחינה משפטית ניתפש הקהל כבית־דין, ומכאן, שסמכותו כסמכות בית־דין היא.⁵ קביעה זו — ראיית הקהל כב"ד — שימשה נר לרגלי החכמים שפעלו אחריו באשכנז ובצרפת הצפונית, לפחות בשני הדורות הבאים; זאת, אף שמוסד הקהל אינו זהה תמיד עם "בית הדין" ופועל לעיתים באותה קהילה עצמה בצידו של בית הדין.⁶

במקורה, בספרות התלמוד, יוחדה זכות זו ("הפקר ב"ד") לחכמים מובהקים ולבית־דין.⁷ נתינתה גם למוסד הקהל, יש בה משום חידוש, שהרי לעיתים לא היו חבריו

4. אין בידינו לקבוע היכן ישב ר' משולם, כאשר הופנו אליו השאלות בהלכות קהל הנוכחות להלן. על הדיעות השונות בדבר מקום מגוריו ונדודיו, ראה: H.J. Zimmels, *The World History of the Jewish People, The Dark Ages*, 1966, pp. 181-182; L. Zunz, *Literaturgeschichte*, 108, note 11; S. Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches*, 1898, p. 434.

5. תשובות גאונים קדמונים, סימן קכה. על משמעותו של המושג "הפקר בית דין הפקר" במקורות התלמוד ראה אלון, שם, עמ' 415—421. על השוואת מעמד הקהל למעמד בית דין, שם, עמ' 569 ואילך.

6. "וסיפק לא ה' ביד הקהל וביד ב"ד להושיע את שמעון מיד עושקו, כי איש אלם הוא ראובן" — בשאלה שהופנתה אל ר' יהודה הכהן (שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתקן). ראה גם המובא מכת"י מונטיפיורי 98, סימן סז, להלן בנספח; והשווה התכנסות הקהל בבית הכנסת, דיונם בסיכסוך ובחירת נציגות כגוף מיוחד להטלת חרם (כל בו, סימן קמב; הדיון בזמנה להלן).

7. כולל מנהיגים המתוארים בתלמוד כת"ח ומורי הוראה. ראה גם הנסיון להגביל הזכות לכתוב פרוזבול רק לת"ח מובהקים, על אף קביעתו של רבא (המובאת באותה סוגיה) כי זכות זו נובעת מההלכה: "הפקר ב"ד הפקר". עיין גם אנציקלופדיה תלמודית, כרך י', תשכ"ב, ק"ה.

תלמידי־חכמים של ממש⁸. חשיבות רבה להכרעה זו: פרנסי הציבור הושוו לת"ח ולב"ד, ואף זכות חקיקה ("תקנות הקהל") ניתנה להם⁹.

רבנו גרשום מאור הגולה — השליש הראשון של המאה ה־י"א

בתשובתו של ר' משולם אין ראייה זו מוכרחת: המנהיגים מכונים בשאלה: "גדולי הקהל", "ראשי הקהל", ומקום יש לבעל דין לחלוק ולפרש כי במקרה זה תלמידי חכמים, "גדולים בתורה", הם ששימשו כראשי הקהילה, ולכן העניק להם ר' משולם זכות זו. ועדיין ספק, אם רשאים אנו ללמוד הימנה על הכלל. חשובה, לכן, הכרעתו הברורה של רבנו גרשום מאור הגולה, שפעל במגנצא בדור שלאחריו, כי זכות זו ניתנת לכל קהל וקהל:

8. ראה: "כל בו", סימן קמב, שאלת רבני טרויש בתחילתה (הדיון בזהותם של המשיבים, להלן). ערויות נוספות על כך בכת"י. חשובה במיוחד התשובה המיוחסת לר' משולם בר' קלונימוס: "שלשה שהן בית דין. שנים אומ' כך, ואחד אומ' כך, אם שוין בכמה — מניחין דברי היחיד ועושין כדברי השנים; ואם האחד עדיף מהשנים — הולכין אחר מי שנותן טעם לדבר" (תשובות גאונים קדמונים, סימן קמד). רק מציאות בה מורכב בית הדין של הקהילה גם מהדיוטות, יכולה להסביר פסיקה מעין זו. על בעלותו של ר' משולם עליה, ראה שם, בראש סימן קי"ט, ודבריו של לי' גינצבורג, גנוי שכטר, ח"ב, עמ' 194—204, 270—272; דינור, ישראל בגולה, א', 2 (תשכ"א), עמ' 167. מאידך, זיהוי תשובותיו של ר' משולם ע"י שי"ר (תשובות גאונים קדמונים, מבוא, סימנים ט"ו—י"ז) לוקה בחסר. הימצאותה של תיבה ערבית בתשובה, אין בה בשום פנים להוכיח כי המשיב מארץ מוסלמית הוא (וודאי שלא "מעריפא" — סימן ט"ז במבוא, שם!). לשונות השגורים על פיהם של סוחרים, בבחינת מונחים טכניים, חדרו גם לאירופה הצפונית. כן מצינו גם בתשובת ר' יהודה הכהן ממגנצא: "ונתתי לו לשמעון אחי שיעשה לי ריסלא" = رِسَالَة, שליחות (שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתפ). פירוש זה עדיף על הצעתו של איגוס (Urban Civilization, I, p. 113): עטיפת ראש (A headdress), ומתאים יותר להקשרם של הדברים, שם. המדובר בדרכי מסחר שונים. ראה גם הערתו של גויטיין, שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, ח"א, עמ' 37. יותר משיש בלשונות אלה ללמד על זהותם של משיבים, יש בהן ללמד על חלקם של היהודים בסחר הבין־לאומי. שו"ת זו יוחסה (בשינויי נוסח!) גם לאחרים. ראה י. ג. אפשטיין J.J.L.G. 8 (1911) p. 450. זולצבאך, שם, 5 (1908) עמ' 68. יש להגיה שם "מערים", כמפורש בכת"י אחר. ואכמ"ל.

9. על "הפקר ב"ד" כעיקרון חקיקתי (בספרות התלמוד), שניתן על פיו לא רק לבטל זכויות משפטיות קיימות, אלא גם לקבוע זכויות משפטיות חדשות, ראה אלון, שם, עמ' 416—417. בתשובת רגמ"ה (להלן) ובאחרות באה זכות זו של הקהל לידי ביטוי ברור. אמנם הכתוב בספר עזרא, ממנו דיין בתלמוד כי הפקר ב"ד הפקר, מובא במחצית הראשונה של המאה העשירית ע"י רב חנניה גאון כמקור לסמכות הקהל (בלי להזכיר הכלל: הפקר ב"ד הפקר). אך בתשובתו הוא מייחד דבריו ל"זקנים", ואפשר, א"כ, שהגבילה לת"ח: "כך היא תקנת הדבר, שיתקבצו זקני המדינה ויהיו כולן בהסכמה אחת... וכך הוא שכל מקרה שיקרה לבני המדינה וכולם שוים בו ותקנה הוא להם וצריכים לו, כופין זה את זה לאותו דבר, והסכמת הזקנים נוהגת בהם, וכל בני המדינה נכנסים תחתיהם... וזה כולו במנין הזקנים. ממקראות ושמעיות הללו נלמד, שרשות ביד זקני העיר לתקן תקנות לבני עירם ולכוף את בני עירם למה שתקנו" (תשובות גאונים, שערי צדק, ח"ד, שער ד', סימן ט"ז). קשה לקבוע מסמרות בתיאור השקפתו. וראה עוד בענין תשובת רב חנניה גאון במאמרו של א' נחלון "סמכות הציבור להתקין

"והקהלות שהיו נקבצים שם נתעצמו¹⁰ על אבידת אביהם (= אחיהם), וגזרו גזירה באלה ובשבועה על מי שיגיע לידו מכל מה שנאבד באותה ספינה, שיחזיר לבעל אבידה, כמנהג הנוהג ברוב קהלות ישראל... ואינו רוצה להחזירו לראובן, ואמר: כבר זכיתי בו, שאבדה ששטפה נהר — מותרת היא". ותשובתו: "ואפי' נתיאש ראובן, אפי' הכי כיון שגזרו הקהל שהיו שם על כל מי שיבא לידו כלום מכל מה שנאבד באותה שיחזיר לבעלים, צריך לשמעון זה להחזיר אותו היותר לראובן, אע"פ שהתורה זכתה לו, שהפקר ב"ד הפקר"¹¹.

הרי שאף רגמ"ה רואה את הסמכות המשפטית של הקהל כנובעת מכוח היותו כב"ד. סמכות זו כוללת זכות להתקין תקנות בדיני ממונות, גם כשהן נוגדות את ההלכה!

אף שלא נשאל על כך, ובשאלה שהופנתה אליו אין לכך רקע אקטואלי, מרחיב הוא את תשובתו:

"ואם תאמר: כי אמרינן הפקר ב"ד הפקר, ב"ד חשוב כגון שמאי והלל, אבל האידנא — לא; ליכא למימר הכי... [שאפילו קל שבקלין] ונתמנה פרנס על הצבור הרי הוא כאביר שבאבירים. הלכך, מה שעשו הקהלות גזירתם גזירה ומעשיהם מעשה, ואין לשמעון לעבור על גזירתם"¹².

לקביעתו זו חשיבות מרובה. ניתן להניח, וכאמור סיוע לכך במקורות גופם, כי בקהילות שונות באשכנז באותם ימים — ובחלקן האוכלוסיה קטנה מאד — נעדרו ת"ח מובהקים. רבים יכלו לערער על סמכותו של הקהל, בטענה שאין מרכיביו בני תורה, וכי הכרעותיהם שלא כדין הן ואינן תקפות.

מתשובה זו של רגמ"ה ומתשובות אחרות שלו ושל ר' משולם נמצאנו למדים על

תקנות לפי התשב"ץ: הגוף המתקין תקנות, שנתון המשפט העברי, כרך א (תשל"ד), עמ' 142, בעמ' 169—171.

10. משמעו: נאבקו בעצמה. ואין צורך בהגהתו של אידלברג (שו"ת רגמ"ה עמ' 155): "נתעצבו". ראה גם הצעתו של דינור, ישראל בגולה, א, 3, תשכ"א, עמ' 332, הערה 76.

11. תשובות חכמי צרפת ולותיר, סימן צו; מרדכי, בבא-מציעא, רמז רנו (בדפוס ריווא דיטרנטו שי"ט: רמז שכח). במרדכי הנוסח: "וגם הקהלות גזרו חרם". המקור במרדכי (כולל "מרדכי הגדול", כת"י גולדשמידט, אידלברג, שם, עמ' 158) הוא עיבוד מקוצר של תשובה זו, וערכו מישני בלבד. אך אפשר, שהנוסח שם: "צריך להחזיר היוהר" (=ממון, זהב) הוא הנכון. ראה אידלברג, שם, הערה 25.

12. קרוב הוא שהמדובר בנטילת חלק ביריד, וכונתו לבני הקהילות שנקבצו לרגל מסחרם. ראה בשאלה שהופנתה אל רש"י: "וצעקתי לפני הקהלות הנועדי לשוק" (תשובות חכמי צרפת ולותיר, סימן כט), ספק רב, אם יש ממש בפירושו של אידלברג, שהמדובר ב"כינוס קהילות". בכל אופן, לענייננו, אין בכך הבדל. ראיית סמכות הקהל כנובעת מכוח היותו כב"ד — גם אם מתייחסת היא לכינוס של כמה קהילות — תתפוס גם לגבי קהל מקומי, שהרי רגמ"ה לא תלה

מנהגים הנוהגים "ברוב קהלות ישראל", ולא בכולן¹³ כי לבני הקהילה הזכות לתקן תקנותיהם לעצמם.

ר' יוסף טוב עלם — השליש הראשון של המאה ה"א

בעוד שהשאלות שהופנו אל ר' משולם ורגמ"ה מתייחסות בעיקרן למידת סמכותם של פרנסי הקהל בקהילתם, עולה ברבע השני של המאה ה"א בעיית היחסים הבין-קהילתיים: זכותה של קהילה אחת להתערב בסדריה של חברתה ולכוף עליה את תקנותיה. גידולן של קהילות אחדות במניין אוכלוסייה, והימנותם של תלמידי חכמים עליהן ("ריבוי מניין" "ריבוי חכמה")¹⁴, הביאון לתביעת מעמד של בכורה וזכות השפעה גם על קהילות סמוכות.¹⁵

ר' יוסף טוב עלם (Bonfils) הוא, ככל הנראה, הראשון מבין חכמי גרמניה וצרפת הצפופים שנוקק לבעייה זו, ובעקבותיו חכמים אחרים.¹⁶ חכם זה, אשר פעל במרכז צרפת ובצפונה וצעיר הוא אך במעט מרגמ"ה, עסק יותר מקודמיו בבעיות הקשורות באירגון הפנימי של הקהילות. תשובותיו מלמדות על קשייו של שלטון הקהל בשליש הראשון של המאה ה"א ועל חלקו הרב של ריט"ע בעיצוב יסודותיו. ברורה מגמתו לחזק שלטון זה ולבססו. בתקיפות רבה יצא נגד נסיון של קהילה אחת לבטל חרם שהטילה קהילה אחרת על שניים מבניה, שסירבו לקבל עליהם פסק הקהל בדבר תשלום מיסי המלך: "נ"ל דכיון שביררו להם הקהל נאמנים ועשו להם תקנה על פי בקיאים וגזרו גזירה בהסכמתם, אין כח לשום קהל להפר ובטל (=ולבטל), לא משום ריבוי חכמה ולא משום ריבוי מתירין". במיוחד מדגיש הוא את חשיבותו של החרם: "וזה מה שהציבור עושין תקנה ביניהן וגוזרין, האיך יכולים שום ב"ד לנתקה ולהתירה,

זכות זו בקיבוץ כללי. ודאי שכן הוא לפי המשך דבריו שם, על "קל שבקלין" שנעשה כאביר שבאבירים, משנתמנה פרנס על הציבור.

13. ראה, למשל: תשובות חכמי צרפת ולותיר, סימנים כז, פז, פח; הגהות מיימוניות, הלכות שכינים, פ"ו, ה"ח (מתשובת ריט"ע).

14. לשונות שיוחדו בספרות התלמוד לבית הדין!

15. קיימת, אמנם, גם אפשרות הפוכה, כי קהילות קטנות אלה תלויות היו תחילה בקהילה סמוכה בסיפוק צרכיהן בקיום מצוות, ועם גידולן חפצות הן להשתחרר מתלות זו. ברם, בתעודות שהגיעו אלינו אין הקהילות הטוענות לבכורה מתבססות על זכויותיהן בעבר.

16. ראה הדיון בהשקפתם, כולל דעתו של ריט"ע, להלן. אמנם, כבר ר' משולם נשאל ע"י קהילת ארל (Arles) על טענתו של סוחר, שאין גזירת הקהל — שמגמתה למנוע תחרות כלכלית — חלה עליו, לפי שהוא "מקדימו בדרך". ר' משולם מכריע, כי אותן "עייירות שם מבית ארלדי, ארלדי היא... לפי שארלדי קהל גדול של ישראל" (גנזי שכטר, ח"ב, עמ' 276). אך נראה, שהמדובר בפרברי העיר ולא בקהילות סמוכות, וכן הציע לפרש ל' גינצבורג (שם, עמ' 271). אף אם לא כן הוא, הרי השאלה מדורם צרפת היא!

מגמה דומה לזו של הקהילות, השואפות להרחיב סמכותן על סביבתן, מצויה גם בערים שניצני עלייתן והתפתחותן חלו באותה תקופה, בהן האינטרס הכלכלי הוא הגורם המעודד מגמה זו. ראה:

H. Pirenne, A History of Europe, I, 1958, pp. 205, 215

הרי [הותרה] הרצועה. א"כ יפקיע כל א' עצמו מן המס ומכל תקנות ב"ד, שאין יכולין לכופ את הרשעים בזמן הזה אלא בחרם וקנס, והמבטלן מרבה פריצות בישראל¹⁷. את סמכות הקהל מבסס ריט"ע, כר' משולם וכרגמ"ה, על העיקרון של "הפקר ב"ד הפקר", אך הוא מוסיף עיקרון אחר (שם) : "בית דין מכין ועונשין שלא מן הדין"¹⁸. מכאן, שגם הוא רואה את מקור כוחו של הקהל מתפישתו כבית-דין (כן הוא גם בעיקרון השני!). ראייה זו חוזרת ועולה בתשובה זו כולה. במקום אחד אף אין הוא מבחין בין השניים, ומכנה את הקהל "בית דין", אף שברור כי כוונתו אל שלטון הקהל.

ר' יהודה הכהן ור' אליעזר הגדול — השליש השני של המאה ה"א

שינוי בתפישתו זו מצוי בתשובתם של שניים מגדולי חכמי אשכנז בדור שלאחריו. ואף שעדיין ספק אם הבדל עקרוני כאן, ראוי הוא לתשומת לב רבה. על תשובה גדולה¹⁹ המופנית אל שואלים מקהל טרוייש (Troyes) חתומים שני חכמים : "ר' יהודה כהן בר' מאיר, ר' אליעזר בר' יהודה", והיא כוללת שני עניינים :

א) זכותו של הרוב לכופ רצונו על המיעוט ("אם רשאים בני העיר לגזור על קצת בני קהלם ולכופם ולהתקן עמם בתקנת' ושלא להפרש (כך!) מן הצבור").

ב) זכותה של קהילה אחת לכופ תקנותיה על קהילה סמוכה ("אם יוכלו בני עיר להשביע על בני עיר אחרת ולכופם שם בעירם לכל דבר, אע"פ שהם רחוקים מהם כמה פרסארי").

מי הם החכמים החתומים על תשובה זו? לדעת י' בער²⁰ מאוחרת היא ושייכת לסוף המאה ה"ג. סיוע להנחתו זו מוצא הוא באריכות התשובה, בעובדה שלא נזכרה בספרות הרבנית הקדומה, בהימצאותה ב"כל בו" בתוך "דינין מה"ר פרץ" (תלמידו של ר' יחיאל בר יוסף מפריס), ובמציאות ההיסטורית המתוארת בשאלה (הגויה המחרפת את היהודים).

שונה דעתו של א' איגוס²¹, הסובר כי ר' יהודה בר' מאיר הוא ר' ליאוניטין, רבו

17. שו"ת מהר"ם, דפוס לבוב, שם. על דיונו בבעיות אחרות הקשורות באירגון של הקהילות, ראה במיוחד שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתקמא ; מרדכי, בבא-בבא, רמזים תצ ו-תקטו ; תשובות בעלי התוספות, מהדורת איגוס, סימן א', והמובא מן הסמ"ג והגהות מיימוניות (להלן, הערה 51).

18. יסוד זה מקנה לקהילה זכות לתקן תקנות גם בתחום המשפט הפלילי. ראה הדיון בעיקרון זה אצל אלון, שם, עמ' 421, 567. ראה גם להלן הערה 40.

19. כל"ב, סימן קמב. ההבאות להלן הן מתוך דפוס ראשון : נאפולי, ר"ן.

20. שם, עמ' 38, הערה 31.

21. Democracy in the Communities of the Early Middle Ages, J.Q.R. 43 (1952), pp. 153-176. מחקרו זה מוקדש לשו"ת זו. עיקרו דיון בזהותם של המחברים ורק מעט במשמעותה לסמכותו של שלטון הקהל. ראה גם בספריו : Urban Civilization in Pre-Crusade Europe, II, 1965, p. 446; The Heroic Age, *ibid.*, p. 247.

של רגמ"ה. על הוכחותיו של בער משיב הוא: רבות הן תשובות של חכמים ראשונים שלא מצאנום אלא אצל מאוחרים.²² חכמים שונים כתבו בעת ובעונה אחת תשובות ארוכות וקצרות. יתר על כן, אם חכמים מסוף המאה הי"ג הם המשיבים, תמוה הוא. שלא יזכירו בדיונם כל חכמים שקדמום, כמצוי בתשובות בני המאה הי"ג.

על אלה ניתן להוסיף טענה אחרת, והיא אולי ראשונה במעלה, ובה צריך היה לפתוח את הדיון: היכן מצינו במאה הי"ג שני חכמים בשם זה שפעלו בצוותא? אף אם נניח, שהכוונה לר' אלעזר בן יהודה, בעל ה"רקח", לא מצינו חכם בתקופתו בשם ר' יהודה בן מאיר הכהן (החותם על התשובה לפניו!). סביר הוא, כי שאלה כה חשובה, שעוררה מחלוקת חריפה בקהילה, תופנה אל חכמים מפורסמים.²³ אך מסיבה זו קשה לקבל גם את דעתו של איגוס. לא מצאנו כל חכם בשם ר' אליעזר בן יהודה בתקופתו של ר' ליאונטין.²⁴

נראה כי הפתרון לבעייה זו טמון בנוסח השונה המצוי בשלושה כתבי יד²⁵, בהם

22. איגוס מסתמך בעיקר על תשובותיהם של גאוני בבל. עדות ברורה נוספת היא בשרידי תורתו של ר' יהודה הכהן, תלמידו של רגמ"ה; למעלה מארבעים תשובות, שהיו בספרו "ספר הדינים", הוכנסו לקובץ שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, ולא נעשה בהן שימוש ע"י חכמים קודמים.
23. אלא אם כן נקבל את השערתו של מורי פרופ' א"א אורבך (בעלי-התוספות, תשט"ו, עמ' 410, הערה 25) המציע להגיה: יהודה בר' משה הכהן (מפרייזברג). אך נראה לי שיש להעדיף הגהה אחרת, אשר לה סיוע משלושה כתבי יד (להלן). גם ההסתמכות על המציאות ההיסטורית (התרופפות משטר הקהילות) — איננה מחוייבת. בתשובתו הנ"ל של ריט"ע המציאות דומה.
24. ברור, שאין לקושרו עם ר' אלעזר בר' יהודה הנזכר ע"י ר"א מורמייזא, בעל ה"רקח", כבן זמנו של ר' קלונימוס מרומי. ככל הנראה, טעות בנוסח היא, והמכוון בשם זה לבעל ה"רקח" עצמו. (ראה א' עפשטיין, הגורן, ח"ד (תרס"ג), עמ' 101). ואף אם לא כן הוא, ביאתו של ר' קלונימוס מרומי לזרמייזא היתה בסמוך לשנת 1070, שלושה דורות אחרי ר' ליאונטין!
- איגוס מביא כתנא דמסייע לשיטתו את דעתם של שני חוקרים: "שד"ל (מגד ירחים, א, עמ' 8) וגרוס (Gallia Judaica, p. 224); ראה גם דבריו ב' M.G.W.J. 1869, pp. 537-538. אך "ערבך ערבא צריך"! גרוס כלל לא הבחין בין ר' ליאונטין ובין ר' יהודה הכהן השני, בעל "ספר הדינים", וחשבם לחכם אחד. (ראה בבקורתו של א' עפשטיין על גליה יודאיקה, M.G.W.J. 41, p. 469). ובאשר לדעתו של שד"ל, ראה להלן הערה 25. גם נסיונו של איגוס ללמוד מההבאה בשם רש"י בשבלי הלקט (ח"ב, עמ' 59) דחוק הוא: "רבינו שלמה זצ"ל שמע מרבו על ר' יהודה כהן בר' מאיר שהיה אומר דריחא מלתא, ור' אליעזר בן גילו חולק". מגיין שבן יהודה הוא? איגוס מתעלם מדבריו של רש"י עצמו (פסחים, עו, ב, ד"ה: "אמר לך רבי") מהם משתמע בבירור כי הזכרה זו מתייחסת אל ר' אליעזר בן יצחק. ר' יהודה זה הוא, ככל הנראה, בעל "ספר הדינים", ולא ר' ליאונטין, ואין כאן מקום להאריך.
25. כת"י מונטיפיורי 101, דף 43ב'; כת"י קמברידג' 498, דף 35ב' (אך אפשר ששני כתבי יד אלה תלויים זה בזה. מספר שיבושים דומים בשניהם); כת"י "ארחות חיים", שהיה לפני שד"ל (מגד ירחים, שם; אגרות שד"ל, תרנ"ג, 1236). אין לזהות כת"י זה עם אחד משני הג"ל, כפי שניתן ללמוד מהבאותיו של שד"ל, שם. התשובה מצויה גם בכת"י רביעי: בודלינה 2697, דף 94 ואילך, אך סיומה, ובו שמות החותמים, חסר.

שד"ל, שלא יכול היה לעמוד על זמנם המדויק של חכמים אלה, בגלל מיעוט המקורות אשר

חתומים על תשובה זו ר' יהודה בר' מאיר הכהן ור' אליעזר בן יצחק (ולא בן יהודה). הלא הם ר' יהודה הכהן השני, בעל "ספר הדינים", ור' אליעזר (או אלעזר) בן יצחק, המכונה: "ר' אליעזר הגדול". שניהם תלמידיו של רגמ"ה וגדולי החכמים במגנצא ברבע השני של המאה הי"א.²⁶ שניהם פעלו בצוותא, ומטבעות לשונם של ר' יהודה הכהן מצויות בתשובה²⁷. הרקע ההיסטורי המתואר בשו"ת אף הוא מסייע לכך: איפיונה של קהילת טרוייש על ידי השואלים: "אנו שקהלנו מתי מספר" הולם יותר את המציאות במחצית הראשונה של המאה הי"א, אך לא את המאה הי"ג.²⁸

בתשובה זו באה לידי ביטוי, בבהירות רבה, דעתם של ר"י הכהן ושל ר"א הגדול על תפקידיהם וסמכותה של הקהילה. תפקיד כפול לה: (א) הקפדה על קיום מצוות התורה ע"י בני הקהילה כולם; (ב) התקנת תקנות למען הכלל, לפי הצרכים הנובעים מכורח המציאות המשתנה ("בדבר הרשות, כגון: מס ושאר תקנות שמתקנין הקהל לעצמן"). לקהילה סמכות לחייב ולכוף כל בניה בדרכים שונות לציית לתקנותיה מכל סוג שהוא, כאשר אלה נתקבלו על דעת הרוב: "בטל יחיד במיעוט, והמרבין רשאים להשביע ולגזור ולפדות"²⁹ ולהפקיר ממונו ולעשות סייג לכל דבר.

לפניו, סבר כי הם ר' ליאונטין ור' אליעזר הגדול. אך אין כל אפשרות שר' ליאונטין יחתים עימו חכם שחי שני דורות אחריו ולמד אצל תלמידו, רגמ"ה! ומה גם שהשואלים פנו, כאמור, מלכתחילה אל שני המשיבים. איגוס דוחה את האפשרות לזהות את ר' יהודה עם בעל "ספר הדינים" (אפשרות שהועלתה לראשונה ע"י א' עפשטיין, שם, אף שכתבי היד לא היו לפניו), בגלל שאין הוכחה כי שם אביו הוא מאיר. אך הוכחה כזו מצויה. התשובה המובאת בראבי"ה בשם ר' יהודה הכהן (ראה אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 295, מס' 5) מצויה בכת"י בודלינה 1103, דף 195ב' ועליה חתום: "ר' יהודה בר' מאיר הכהן"! ואכן, ר' יהודה קרא לאחד מבניו בשם מאיר (מעשה רוקח, סאניק, סימן לא), לפי "חוק קריאת השמות" באשכנז (על "חוק" זה ראה אפטוביצר, שם, עמ' 35—36).

26. השאלה הופנתה מלכתחילה גם אל ר' אליעזר, ולא רק אל ר' יהודה החכם הבכיר בין השניים, כמובח מתוכה ("יורונו רבותינו"). מכאן ניתן לשער כי זמנה סמוך למחצית המאה הי"א, כאשר ר' אליעזר הגיע גם הוא לפירסומו הגדול. ר' יהודה הכהן נפטר בין השנים 1050—1055. לדעת איגוס (שם, עמ' 165) נשאל גם ריט"ע על מעשה זה (תשובות בעלי התוספות, סימן א). אם נכונה השערתו — ואין לה כל הוכחה של ממש — יש להקדים מעט את זמנה.
27. עדות על פעלם בצוותא מצויה ב"מעשה הגאונים", מהדורת עפשטיין, עמ' 50, ועוד. לפי מסורתו של ר"א מוורמייא קיבל ר"א הגדול את תורת הסוד מר' יהודה הכהן (יש"ר מקנדיאה, מצרף לחכמה, בסליאה, י"ד, ע"ב). מטבעות הלשון הינן: "כך דעתנו נוטה" — בפתיחת התשובה; "ואם כדברי המשיב... אלא לאו כל הימנו", ואחרות. ברור, שאין מטבעות הלשון כשלעצמן יכולות לשמש הוכחה לבעלותו.

28. על מעמדה החשוב כבר במאה הי"ב, ראה: Gross, Gallia Judaica, p. 232 ff. התפתחות העיקרית של הירידים בחבל שאמפאן לא חלה לפני המחצית השנייה של המאה הי"ב. התפתחות זו הביאה לגידול הקהילות שם ולפריחתן במאה הי"ג. ראה: Robert-Henri Bautier, "Les foires de Champagne," La Foire, 1953, pp. 103-113; S. Schwarzfuchs, The World History of the Jewish People, The Dark Ages, pp. 152-154.
29. בכתבי היד הנוסח: "ולנדות".

מכירים הם בזכותו של הרוב לכוף רצונו על המיעוט בכל צרכי הציבור. צרכים אלה עדיפים על האינטרס של הפרט. מהו שיעורו של רוב זה? על כך לא חיוו דעתם. אפשר, שיש ללמוד מלשונם: "כשהקהל מסכימים יחד לעשות סייג וגדר לתורה, אין היחיד יכול להוציא עצמו מן הכלל לבטל דברי המרובים" כי כוונתם לרוב מיוחס³⁰. מכאן, ש"תורת ההכרעה עפ"י הרוב" הוכרה כבר במחצית הראשונה של המאה הי"א. אך עיון מדוקדק בלשונם מלמד כי הפרובלמטיקה של בעיית רוב ומיעוט במלואה — כפי שנדונה במאות י"ב—י"ג ע"י חכמי אשכנז וצרפת הצפונית — לא עלתה עדיין³¹. בשאלה זו החלו לעסוק בחברה האירופית הנוצרית בסוף המאה הי"ב. עקרון ההכרעה עפ"י הרוב בענייני הציבור נתקבל בערי אירופה רק במשך המאה הי"ג. ייתכן, כי חילוקי הדיעות והגישות המשפטיות השונות שרווחו בסביבתם, הם שהביאו להרחבת דיונם של חכמי אשכנז באותם ימים בסוגיה זו³².

איגוס רואה בהשקפתם של ר"י הכהן ושל ר"א הגדול — כפי שהובעה בתשובה זו — "דמוקרטיה בקהילות בימי הביניים המוקדמים"³³. אך יש בהגדרה זו משום הפרזה. לקביעתם, כי ההכרעה תיעשה על פי הרוב, מוסיפים הם הגבלה ברורה ורבת משמעות: "דין הוא שהקטנים נשמעין לגדולים, לכל אשר יגזרו עליהם. ולא מבעיא בזמן שהן שותקין, שיקבלו עליהם גזרת גדוליהם ושוב אינן יכולין למחות, אלא שאפי' הם צועקים, אין צעקתם כלום, שהרי גדוליהם רבו עליהם... ואעפ"י שהקטנים רבו על הגדולים, דין הוא לשמוע לזקניה' ולגדוליהם, שכן מצינו בכמה מקומות שהמקום חלק כבוד לזקנים ולגדולים, דכתי': 'ונגד זקנינו כבוד'. ואשרי הדור שהקטנים נשמעין לגדולים"³⁴, שאפי' ח"ו סתירת זקנים בנין"³⁵.

30. עם זאת ברור, שאין לפרש "יחיד" כמשמעו, שהרי בהכרעתם יצאו נגד שמעון, אף שאיננו לבדו, וכל טיעונם סותר פירוש זה. בכת"י בודלינה 2697 הנוסח: "לבטל דברי המרובים שהם הרוב".

31. על חילוקי הדיעות בבעייה זו במאות י"ב—י"ג ראה: בער, שם, עמ' 37 ואילך; ש' אלבק, "ייחוסו של רבנו תם לבעיות זמנו", ציון, כרך י"ט, עמ' 128 ואילך; אלון, שם, עמ' 580 ואילך.

32. ראה: בער, שם, עמ' 37—39.

33. במאמרו הנ"ל, עמ' 153.

34. בכת"י בודלינה 2697 הנוסח: "ואשרי הדור שהזקני' שולטים והקטנים נשמעים אל הגדולים". אפשר, שהוספה מפרשת מאוחרת היא.

35. הרי"ף, שפעל דור אחד אחריהם בספרד, פסק בדומה. ראה: שו"ת הרי"ף, מהדורת לייטר, סימן יג; בער, שם, עמ' 38, הערה 31. בתשובות הגאונים קורנל, סימן פב, נאמר: "אם הסכימו הקהל או רובן על דבר שזה (= זה?) — הרשות בידם לעשות בחצר גופה מה שהן רוצין". מילר (מפתח לתשובות הגאונים, עמ' 31) משער, כי היא של אחד מחכמי ספרד. אך מנימוקי נראה שכוונתו לסימן פג, ואולי חשב כי שתי תשובות אלה הן פרי עטו של אותו חכם. בין כך ובין כך עדיין ספק אם רשאים אנו ללמוד מכאן (שימוש בבית'כנסת) על שלטון הציבור בכללו. ראה גם בתשובתו הנ"ל של רב חנניה גאון (הערה 9 לעיל): "כך היא תקנת הדבר, שיתקבצו זקני המדינה ויהיו כולן בהסכמה אחת". וראה גם: נחלון, שם (הערה 9 לעיל).

לקהילה סמכות לכופ רצונה בהסכמת רוב בניה, בתנאי ש"הזקנים והגדולים" נימנים על רוב זה, ואינם נוקטים עמדה אחרת. קיימת כאן הודאה חלקית בלבד בתורת ההכרעה עפ"י הרוב. אין להגביל קביעתם זאת רק לדאגה לקיום המצוות, שהרי ציינו במפורש: "לכל אשר יגזרו עליהם".

אפשר שפראדוקס הוא, אך דווקא הקדמת זמנה של תשובה זו, יש בה כדי לסייע לדעתו של י' בער, כי התקנה המיוחסת לרגמ"ה בנושא זה — מאוחרת היא: "ואם עושי בני העיר תקנת עניים או תקנות אחרות והרוב מתרצים בדבר מן המהוגנים — אין האחרי' רשאי לבטל התקנה, ולומר: נרד עמכם לב"ד, כי אין ב"ד לישב ע"ז, כי הכל הולך לפי ראות טובי העיר, כי כן מנהג קדמונים"³⁶. השואלים מטרייש אינם מתייחסים כלל לתקנה מעין זו, ואינם מכירים אותה. הוא הדין בשני המשיבים, שהיו תלמידיו המובהקים של רגמ"ה. לו עמדה בפניהם תקנה מפורשת של רבם, קשה להניח שהיו מתעלמים הימנה כליל. יתר על כן, הלשון "הרוב מן המהוגנים" (המצויה שם כמעט בכל הנוסחאות) איננה בדבריהם, ואף לא בדברי חכמים אחרים באשכנז במאה הי"א. כל זאת בשעה שמטבעות לשונו של רגמ"ה נפוצות לרוב בתשובותיו של ר"י הכהן, וניכר בבירור שהוא סיגלן לעצמו³⁷. מאידך גיסא, מתן זכות יתר לחלק מן הקהל בעת הכרעת הרוב, המצויה בתשובתם, מלמדת כי תקנה זו — שנוסחה בתקופה מאוחרת יותר — מבוססת במידה מסויימת על "מנהג קדמונים"³⁸.

תשובתם של ר"י הכהן ושל ר"א הגדול היא המקור המפורש הראשון, מבין אלה של חכמי אשכנז שהגיעו אלינו, בו מובעת זכותו של הרוב לכופ רצונו. לכאורה, עולה זכות זו גם מתשובתו הנ"ל של ריט"ע. לו לא הוכרה סמכותו של הרוב לכופ מרותו על המיעוט, אין תוקף לגזירתו ואין צורך בהתרת החרם ע"י הקהילה הסמוכה. אך שם מדובר, ככל הנראה, בהסכמה של כל בני הקהילה שניתנה בתחילה לקבל עליהם הכרעת הבקאים ("וכ"ש הללו שעשו תקנתם כהוגן, כשאר קהילות, וביירו להם נאמנים על פי הגזירה בהסכמה אחת"). רק לאחר שפסקו אלה את שיעור המס, חזרו בהם שניים מבני הקהל מהסכמתם. ייתכן, כי זכות הרוב נובעת מהסכמה ראשונה זו

36. ראה: L. Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, 1964, pp. 49, 36. 121; F. Baer *M.G.W.J.* 71 (1927), pp. 392-397; *ibid.* 74 (1930), pp. 31-34.

37. הוכחה ברורה מכאן — אין, נראה בעיני במיוחד הסיוע מתשובת תלמידיו. מאחת מתשובותיו של רש"י מוכח כי תקנת רגמ"ה — שלא להזכיר לאנוסים את עברם — לא היתה מפורסמת בקהילה בצרפת: "ועכשיו נודע שגור רבנו גרשם על כך" (תשובות חכמי צרפת ולותיר, סימן כא).

38. ביטוי זה, אין בו, בשום פנים ואופן, להורות תמיד על מנהגן של קהילות ככלל. הוא מצוי כבר בלשונם של בני המאה הי"א עצמם (בעיקר אצל בני מכיר), משם מוכח, כי הם כללו בו לעיתים מנהגים שרווחו רק בחלק מן הקהילות, ואף כאלה ששנויים היו במחלוקת בקהילת מגנצא עצמה.

ותלויה בה. בתשובת ר"י הכהן ור"א הגדול נקבעת בבירור זכות זו של הרוב לכוף רצונו מלכתחילה³⁹.

שינוי אחר בטיעונם. אין הם מבססים את סמכות הקהל, כקודמיהם, על הקביעה: "הפקר בית דין הפקר", אלא על הברייתא: "רשאין בני העיר להתנות על המידות ועל השערים ועל שכר פועלים ולהסיע על קיצתו"⁴⁰. שינוי זה איננו מקרי. הם קובעים במפורש, כי סמכות הקהל עדיפה — לפחות בענין אחד — על זו של בית דין: "ואם הקהל הסכימו בדבר, אין שמעון יכול לפוסלן, לא משום איבה ולא משום תחרות, לפי שאינה נפסלת אלא בבית דין" ! ברורה יותר הלשון בכתבי היד: בכת"י בודלינה 2697: "לפי שאיבה אינה נפסלת אלא לב"ד". בכת"י קמברידג' 498: "לפי שאיבה איבה נפסלת אלא לב"ד". כלומר, טענת איבה ותחרות — חוסר אובייקטיביות — איננה תופשת לגבי קהל, ואין לפוסלו בטענה מעין זו, אף שהיא תופשת לגבי בית דין⁴¹. אין ספק, כי להבחנתם זו חשיבות מרובה בהוותה סכר מפני מערערים על החלטות הקהל. באוכלוסיית הקטנה של קהילות אשכנז וצרפת הצפונית באותם ימים היתה מערכת היחסים האישיים ידועה לכל. תחושות וטענות של קיפוח והעדפה ע"י נבחרי הקהל עלולות להתעורר לעיתים קרובות, כמצוי בשאלה זו של אנשי טרוייש: "ועוד אמר אותו שמעון: אין אנו משגיחין לגזרתכם, שיש בכם שהסכימו בגזרה אהבים לבעל דיננו, ושונאים אותנו".

מגמתם לבסס את שלטון הקהל מודגשת גם ע"י הכרעתם. אף שאין גזירת הקהל נראית להם, פוסקים הם, כי אם אכן רוב הקהל הסכימו עימה — היא שרירה וקיימת⁴². מטרתם זאת באה לידי ביטוי גם ביחסם אל החרם. את זכותו של הקהל להטילו משווים הם לחרמם של יהושע ביריחו, של שאול במכמש ושל בני ישראל במלחמת פילגש בגבעה. יש בכך משום העלאת ערכו של מוסד הקהל והדגשת סמכותו, שהרי

39. אמנם לדעת אלבק (שם, עמ' 129) ואלון (שם, עמ' 580, הערה 106), ניתן להסיק כן גם מתשובתו הנ"ל של ריט"ע.

40. בבלי בבא'בבא, ח, ב, שמקורה היא: תוספתא בבא מציעא, יא, כג. ר' משולם ורגמ"ה לא הזכירו כלל מקור זה. ריט"ע הביא את שניהם, אך ביסס את כל טיעונו על ההנחה כי כוח הקהל — ככוח בית דין הוא. סיוע נוסף להתעלמות המודעת של ר"י הכהן ור"א הגדול מהשוואת הקהל לב"ד הוא בעובדה שהביאו הכתוב במקרא, המשמש מקור לקביעת האמוראים כי "הפקר ב"ד הפקר", אך לא הזכירו כלל זה !

41. זהו הפירוש היחיד האפשרי לדבריהם אלה, כפי שניתן ללמוד גם מהקשרם. באים הם לדחות את טענתו של המערער, אשר האשים את הקהל בחוסר אובייקטיביות (להלן).

42. בעיית המתח בין שלטון הקהל ובין הכרעותיהם של חכמים לא עלתה במפורש — אם לשפוט לפי המקורות שבידינו — באשכנז במאה הי"א. בשאלות שונות הקהל עצמו הוא הפונה ומבקש לדעת אם הכרעתו כדין היא, אם לאו. ר' משולם וריט"ע אף יוצאים כנגד הכרעה זו, בקבלם את טענתם של המערערים (תשובות גאונים קדמונים, סימן קה; שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתקמא; תשובות בעלי התוספות, סימן א).

חרמות אלה מתוארים במקרא בהילה מיוחדת⁴³. ובכלל, רוב אסמכתאותיהם לזכות הקהל לכופ תקנותיו, מן המקרא הן, ורק מיעוטן ממקורות חז"ל.

ובאשר לזכותה של קהילה אחת להתערב בסדרים של חברתה, מבחינים ר' יהודה הכהן ור' אליעזר הגדול בין "דברי הרשות... כגון: מס או מידות או שערים או שכר פועלים"⁴⁴ — בהן כל קהילה סוברנית היא, ואין אחרת רשאית לכופ עליה את תקנותיה — ובין שמירה על קיום המצוות, בהן זכות זו קיימת. כבר קדמם בהבחנה זו ר' יוסף טוב עלם: "כללא דמלתא: אין לאילו כפייה על אילו כל עיקר, ואפילו מרובין וגדולין. חוץ מירידי עבירות ובאין מחמת טענה, שנתפשים תחתיהן... שכל ישראל ערבין זה בזה"⁴⁵.

העיסוק הרב בבעייה זו, יש בו כדי ללמד על האקטואליות שלה. אקטואליות זו נבעה לא רק מתביעותיהן של קהילות שונות למעמד של בכורה, אלא גם מנסיונם של יחידים להתחמק מחובתם לציית להכרעת הקהל ולתקנותיו, בטענה של הליכה לב"ד חשוב יותר⁴⁶.

ר' יצחק בר' יהודה ורש"י — השליש האחרון של המאה ה"א

במקורותיהם של חכמי גרמניה מן השליש האחרון של המאה ה"א, שהגיעו אלינו, מועט מאד החומר המתייחס לבעיות הקהל. אך אין בכך כדי ללמד על הידקקותם

43. "כי השבועה הגדולה היתה" — שופטים, כא, ה. ראה גם יהושע, ו, יח—יט. יחס דומה אל החרם והשוואתו לחרמות הנ"ל שבמקרא מצוי במשנתם של חסידים אשכנז. ראה: ספר חסידים, מהדורת ויסטינצקי סימן תתקפו; י' בער, "המגמה הדתית-החברתית של 'ספר חסידים'", ציון, כרך ג, עמ' 44. שם בהערה 60 מלמדנו בער, בצדק, להבחין בין הסבר החרם ע"י בעל הלכה (רש"י) לבין זה של מוכיח עצמי (ספר חסידים). כמה מיסודותיו של המוכיח העצמי מצויים כאן בתשובתם של שני בעלי הלכה מובהקים.

44. מלבד "מס" נזכרים כל האחרים בברייתא הנ"ל. אין, לכן, ללמוד מפירוטם דבר על תפקידי הקהילה באשכנז במאה ה"א. הוספת המס, וקביעתו בראש הרשימה, מוכיחים גם הם כי סידורי גבייתו נתפשו כאחד התפקידים החשובים ביותר של הקהילה באשכנז באותם ימים. אמנם, בכת"י בודלינה 2697, הנוסח: "דתניא: רשאין בני העיר להתנות על המס" ! אך, נראה, כי טעות היא (ואולי פירוש, אליבא דידם), כי בכל הנוסחאות היא שנוייה: "על המדות". ראה תוספתא בבא-מציעא, שם, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 396; ש' ליברמן, תוספת ראשונים, חלק ב, עמ' 131—132; ש' אברמסון, תלמוד בבלי עם תרגום עברי, בבא-בתרא, עמ' 12.

45. תשובות בעלי התוספות, סימן א, עמ' 41. לדעת א' עפשטיין, הסכימו קהילות שעל נהר הריין, כי ר' יהודה הכהן ישמש כבורר ביניהן (M.G.W.J., 41 p. 38). זאת בהסתמכו על הלשון: "וגזרו קהילות עליהם את הדין בהוראת דין אדוני" (שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתפ). אך אפשר, שהיה זה במקרה אחד בלבד, אליו מתייחסים השואלים.

46. ראה: ספרי דברים, פרשת שופטים, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 200; בבלי סנהדרין, לב, ב. יציאתו של ריט"ע נגד ההסתמכות על טענת "ריבוי חכמה", יש בה כדי ללמד, כי המסרבים ניתלו בה. ראה גם תשובתו הנ"ל של רגמ"ה, ותשובת רש"י בדבר ב"ד חשוב, להלן.

לנושא זה. חלק גדול מיצירתם הספרותית אבד (להלן), והמועט שנשתמר הגיע אלינו, כמעט כולו, דרך ספרם של בני מכיר: "מעשה המכירי" (למעט תורתו של רש"י בצרפת, שהגיעה ממקורות אחרים). אחים אלה אספו בעיקר את מנהגי חכמי מקומם והוראותיהם בהלכות "אורח חיים" ובדיני איסור והיתר, ומכאן מיעוט המקורות הדנים בנושאים אחרים.

ר' יצחק בר' יהודה, מגדולי החכמים במגנצא במחצית השנייה של המאה ה"א וראש ישיבתה⁴⁷, הלך בעקבות רבו, ר' אליעזר הגדול. הוא הורה, כי חובת הציות לתקנות הקהל בגדר מצווה מדאורייתא היא, כמוכח מכת"י בית המדרש לרבנים ע"ש שכטר, ניריורק, Rabb. 1077: "ומעשה באחד באבלון⁴⁸ שקדש ריבה אחת ורצה לחזור, וקפץ ונשבע שאם גוזרין עליו — לא יקבל. וגזרו עליו בני קהלו והסכימו עמהם בני מיאויינינא⁴⁹, וכנסה לחופה. ואף רבנו ר' יצחק בר' יהודה הסכים על ידם, והוא הזקיקן לכך"⁵⁰.

רק ראיית חובת הציות לתקנות הקהל כמצווה מדאורייתא יכולה לשמש הסבר לפסק זה. השבועה נתפשת מבחינה הלכתית כשבועת שוא, כדין נשבע לבטל את המצוות. ואכן, ר' משה מקוצי מביא כן ככלל, בשמו של ר' יצחק בר' יהודה⁵¹.

תלמידו של ר' יצחק בר' יהודה, רש"י, פסק כן במפורש: "כך ראיתי שהנשבע לעבור על דברי צבור — נשבע לשוא הוא... ואע"פ שקדמה שבועתו לגזירתו, שהרי נשבע לבטל את המצוה, שבועה שלא לעשות סוכה, לולב, שלא להניח תפילין — זו היא שבועת שוא... שכיון שנשבע לעבור על התורה, הרי נשבע על מה שאי אפשר, שהרי מושבע מהר סיני"⁵². לקביעתו זו משמעות מיוחדת, אם משווים אותה לפסיקה

47. הוא עמד בראש ישיבתה לאחר פטירתו של ר' יעקב בר' יקר בשנת תתכ"ד, והאריך ימים לפחות עד שנת 1084 (ולא, כמקובל, עד 1070).

48. היא, כנראה, Avallon אשר בבורגונדיה. ראה: Gross, Gallia Judaica p. 17.

49. מצאתי מקור זה בכת"י קמברידג' 786, דף 4ב, אך הוא מובא בקצרה. הנוסח שם: "והסכימו עמהן (כך!) בני מניא". אין בידי לזהות מקום זה, ואולי כוונתם ליואני (Joigny-sur-Yonne). [בניתיים מצאתי מקור זה בכת"י נוסף, ושם הנוסח: בני מגנצא. הוא נ"ל עדיף מכמה סיבות, ואכמ"ל].

50. דף 75, עמ' א—ב. ד"ר ח' סולוביצ'יק היפנה תשומת ליבי לכת"י זה. התשובה מתפרסמת ברשותו האדיבה של ד"ר שמלצר, מנהל ספריית בית המדרש לרבנים.

51. סמ"ג, לא תעשה, סימן רלח: "והורה גאון שבכלל זה הנשבע שלא יכנס בתקנת הקהל. וכן ראיתי בתשובת רבנו יוסף טוב עלם ובתשובת הגאונים ור"י בר' יהודה ורש"י". וכן הביא בשמו ר' מאיר כהן ב"הגהות מיימוניות", הלכות שבועות, פ"א, ה"ו. פסק זה מיוחס כבר לרב יהודאי גאון; ראה: לוין, אוצר הגאונים, נדרים, חלק התשובות, עמ' 15. ככל הנראה, תשובה זו של ר"י בר' יהודה, היא המקור להבאתו של ר' משה מקוצי. מאידך גיסא, בתשובותיו של ריט"ע, שהגיעו לידיו, אין הפסק הנמסר כאן בשמו.

52. תשובות חכמי צרפת ולותיר, סימן כד. ראה לענין זה ח"ה בן-ששון, תולדות עם ישראל בימי הביניים, תשכ"ט, עמ' 59. צימצמתי דברי לתיאור חלקן של רש"י בהתפתחות הנ"ל. דינו

אחרת שלו במקרה דומה. אדם שנשבע שלא ימחול לחבירו "עולמית" (אף שזה מבקש מחילה, והלה נכון למחול לאחר מכן). רש"י הכריע שאין הוא בגדר "נשבע לבטל את המצווה"⁵³.

גדול חלקו של רש"י בקביעת יסודותיו ובביסוסו של שלטון הקהל. שאלות רבות בנושא זה הופנו אליו. כקודמיו, מעניק אף הוא לקהל מלוא סמכויותיו של בית דין, אך הוא מוסיף עליהם: "ואם נעשה הדבר זה בפני חשובי עיר, קיימ' לן: אסמכת' — קנייא, והוא דקנו מיניה בב"ד חשוב"⁵⁴. ואפ"י יש חשובין מהן בשאר מקומות, אין לנו אלא בב"ד של אותו מקום, דא"כ אין לדבר סוף, שאין לך בב"ד חשוב שלא יהא חשוב ממנו בסוף העולם"⁵⁵. לדעת רש"י, יש ל"חשובי עיר" מעמד של "בית דין חשוב"⁵⁶, והכרעתם הכרעה אף באותם דברים שחכמים הצריכו בהם "בית דין חשוב", ואין סתם בב"ד ראוי לכך. זכות זו ניתנת לכל "חשובי עיר ועיר", אפילו יש חשובים מהם בקהילה סמוכה. לפי מיטב ידיעתו, רש"י הוא החכם הראשון שמעניק זכות זו לשלטון הקהל. קביעתו שונה לחלוטין מזו המצויה בתשובתם של רב שרירא ורב האי: "דבר זה ברור הוא. בית דין שיש בו תלמיד חכמים (כך!) שניזכר במקומו ובסביבות מקומו בחכמה, ובזמן שאומרים פל' דיאן (כך!) בכך וכך, רבים שותקין לדבריו ומאזינים, ובזמן שחושבין את חכמי ישראל ואת בתי דיניהן, חושבין אותו בכללן — ההוא בית דין חשוב. ואשר איננו כך — אינו חשוב, ולאפוקיה אתא"⁵⁷. להכרעתו זו של רש"י חשיבות מעבר לנושאים ההילכתיים, להם זקוקים לב"ד חשוב. מונעת היא טענת מערער שברצונו לקבל הכרעת בב"ד יפה יותר שבקהילה אחרת, בהיתלותו בהטפה להליכה אחרי בב"ד יפה⁵⁸.

בבעיות הציבור, ובכללן אירגון הקהל, מקיף יותר וחשיבותו רבה, ראה גם י' בער, "רש"י והמציאות ההיסטורית של זמנו", תרבי"ט, כרך כ, עמ' 320 ואילך; S.W. Baron, "Rashi and the Community of Troyes," *Rashi Anniversary Volume*, 1941, p. 47 ff.; S. Zeitlin, "Rashi and the Rabbinate," *J.Q.R.*, 31, p. 1 ff. נראה לי כי צייטלין יחס כמה מקורות, העוסקים בשלטון הקהל, לרבנות.

53. שבלי הלקט, ח"ב, עמ' 99; שו"ת רש"י, מהדורת אלפנביין, סימן רמה. השואל סבר ללמוד כן מהכתוב "לא תקם ולא תטר" ועוד.

54. לשון התלמוד בבבלי נדרים, כז, ב.

55. תשובות חכמי צרפת ולותיר, סימן כז. בהגהות מיימוניות, כת"י הסמינר, הנוסח הוא: "ואם נעשה דבר זה בפני טובי העיר"; ראה: אלפנביין, שו"ת רש"י, עמ' 266, הערה 17.

56. על טיבו של מושג זה ראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך ג (תשכ"ג), עמ' קסג. אף אם התכוון רש"י ל"חשובי עיר" (או "טובי העיר"), שנתמנו כדיונים בקהילתם, עדיין קיימת מלוא המשמעות של קביעתו ביחס לביסוס שלטונו העצמי של הקהל.

57. תשובות גאונים, הרכבי, עמ' 117—118. בתשובות גאונים, קורנול, סימן סז: "לפני בב"ד חשוב ומומחה שבאותה המדינה". אם "מדינה" במשמעות עיר היא — مدينة, קרובה ההכרעה

לזו של רש"י. אך ספק, אם הכוונה גם ל"חשובי עיר", ומצויה בה ההגבלה: "מומחה".
58. ראה הערה 46 לעיל.

מאידיך גיסא, ביחסו של רש"י לבעיית רוב ומיעוט, קשה לקבוע מסמרות. בתשובתו הנ"ל — בדין הנשבע שלא לקבל עליו גזירת הציבור — מצוי בספר תשובות רש"י, כת"י איזמיר⁵⁹, הנוסח: "ולא נפטר מגזרת הצבור אם כדין גזרו, ודבר שהסכימו כל הקהל". לכאורה, ניתן להסיק מכאן, כי לדעתו מחייבת גזירת הקהל רק אם נתקבלה פה אחד מלכתחילה ע"י בני הקהילה כולם⁶⁰. אך נוסח זה "שהסכימו כל הקהל" מצוי רק במקור הנ"ל, ואיננו במקבילות רבות של תשובה זו בדפוס ובכתבי יד⁶¹.

יתר על כן, בשאלה אחרת מפורש: "וקפצה (=משפחה) האחת ונשבעה קודם גזירה (בהגהות מרדכי הגדול, כת"י גולדשמידט: קודם גזירת הקהל) שלא יקבלו עליהם גזירת הקהל"⁶². רש"י כוללה בתשובתו בגדר: "שנשבעו לעבור המצווה, שלא לשמור חוקי דת עברית לשמוע בקול זקניהם גודרי גדר". פסיקתו זו היא על אף העובדה כי בשני מקרים אלה שהובאו לפניו הועלתה ההתנגדות מראש, עוד לפני הסכמת שאר בני הקהילה. ר' שמעיה, תלמידו וסופרו של רש"י⁶³, מסכם את תשובותיו של רש"י לבעייה זו. בסיכומו כפי שהוא מובא בכת"י בית המדרש לרבנים ע"ש שכטר, ניר-יורק, Rab. 1077, שם — מודגשת עוד יותר גישתו הנ"ל של רש"י: "מפי הרב ר' שמעיה: שאלו את ר' על בני אדם שמקפצין ונודרין ונשבעין שלא ישמרו ולא יעמדו על גזירת צבור וכפיתם, או אפי' הם עשרה בני אדם, ואח"כ גזרו צבור... והשיב ר': בני, חלה וחלה עליה, ואינו אלא נשבע לבטל המצות... אלא גזרין ומחרימין ומטעינין על צוארו, דאין איסור בכך כל עיקר".

נראה, שהנוסח הנ"ל בתשובות רש"י בכת"י איזמיר, מוטעה הוא. ואם לא כן, יהא עלינו לפרש כי "ודבר שהסכימו כל הקהל" משמעו: הנציגות הנבחרת — בה דורש רש"י הסכמה כללית — ולא בני הקהילה כולם.

סיכום

על אף ההתפתחות שתוארה לעיל וההבדלים המצויים בתשובותיהם של חכמים אלה ביחס לשלטון הקהל, עדיין ספק אם רשאים אנו לראות בכולם הבדלי דיעות עקרוניים.

59. ראה: תשובות רש"י, מהדורת אלפנביין, עמ' 288.

60. ראה הערה 31 לעיל, וחס"ה ב"ששון, שם.

61. תשובות חכמי צרפת ולותיר, סימן כד; צידה לדרך, ח"ב, כת"י שוח"ה (אלפנביין, שם); תשובות מהר"ם, דפוס לבוב, סימן קד; ספר האורה, ח"ב, סימן קלט; כלי"ב, סימן קלא; כת"י שד"ל, אגרות שדל, עמ' 728; כת"י בודלינה 566, דף 61ב'; כת"י קמברידג' 786, דף 4. אמנם בחלקם היא הובאה בפרפרזה בלבד. בדיקתה מלמדת על שתי מסורות עיקריות, דרכן הגיעה תשובה זו. כמה מן המקורות תלויים, לכן, זה בזה. ואכמ"ל.

62. תשובות חכמי צרפת ולותיר, סימן כא.

63. ראה מה שכתב אודותיו א' עפשטיין 296-312, pp. 255-263 (1897), M.G.W.J., 41. (=כתבי ר"א עפשטיין, כרך א, תשי"א, עמ' רעא ואילך).

קביעותיהם צמודות במידה רבה לאירועים עליהם נשאלו, ויש צורך בזהירות רבה בהסקת מסקנות כלליות מדבריהם.⁶⁴

לו נהגו ר"י הכהן ור"א הגדול כקודמיהם, וביססו במקרה שהובא לפנייהם את סמכות הקהל על היותו כבית דין, לא היו פותרים דבר. שהרי המסרב טוען כי על גזורי הגזירה נימנים גם שונאים, ומכאן שב"ד פסול הוא. אף אפשר, שאין זה מקרה, כי הם הדגישו יותר מקודמיהם את סמכות הקהל בתשובתם אל קהל טרוייש. בשלוש שאלות, ששרדו לנו מתקופה זו, מתוארים קשייו של קהל זה להטיל מרותו.⁶⁵

אעפ"י כן, ברורה מגמתם של האחרונים — יותר מקודמיהם — לבסס את שלטון הקהל ולחזקו כנגד עורריי: מתן סמכויות של ב"ד (במחצית השנייה של המאה העשירית), העדפתו על ב"ד בדבר יכולת פסילתו (במחצית הראשונה של המאה הי"א) ועד לראיתו כב"ד חשוב בכל עיר ועיר (בסוף המאה הי"א), כאשר חובת הציות לתקנותיו בגדר מצווה מדאורייתא היא.

ייתכן, שיש להסביר תופעה זו בהשפעה מבחוץ: עליית הערים ויצירת המסגרות הקורפורטיביות בחברה הנוצרית הסובבת אותם, אשר התפתחו והלכו כבר במשך המאה הי"א.⁶⁶ ואפשר שיש לתלות זאת בקשיים הרבים שניצבו בפני הקהל, קשיים

64. דוגמאות נוספות לכך בדבריהם של החכמים הנ"ל. ריט"ע משיב: "אלא כדי לעשות סייג לתורה, וכל כהאי גוונא הפקר ב"ד הפקר. אבל לאפקועי ממון מבני אדם, אפילו נשיא שבישראל — אין שומעין לו" (תשובות בעלי התוספות, מהדורת איגוס, עמ' 50). יש לפרש דבריו במציאות עליה נשאל: הטלת מיסים כבדים לפדיון שבויים ע"י קהילת טרוייש על קהילה אחרת, שלא כדון, אך ברור, שלקהל סמכות להפקיע ממון, והרי זאת המשמעות היסודית של הקביעה: הפקר ב"ד הפקר (וראו דבריו המפורשים של רגמ"ה — לעיל: "אעפ"י שהתורה זכתה לו"!). גם את ההגבלה שמטיל ר' משולם על הקהל: "אבל נכסים המשועבדים לאחרים אינן יכולים להפקיר" (תשובות גאונים קדמונים, סימן קכה) יש לפרש בהקשר לנושא השאלה שם, ולא ככלל.

עם זאת ברור, כי לא תמיד פשטי התלמוד הם שמנחים חכמים אלה בבואם לבסס את סמכות הקהל על המקורות.

65. (א) שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, תתקמא (תשובת ריט"ע). לפי מרדכי, בבא בתרא, רמז תפא, מטריויש נשלחה. (ב) תשובות בעלי התוספות, סימן א', עמ' 39. (ג) השאלה הנ"ל שנשלחה אל ר"י הכהן ואל ר"א הגדול.

יש להניח, כי ידיעות על המצב בטרוייש מצויות היו במגנצא. מצינו כי רש"י בא ללמוד בישיבתה, וכנראה עשו כן אף לפניו. בת משפחתו של ר' יצחק הלוי נשואה לבן הפרנס של טרוייש (שבלי הלקט, ח"ב, עמ' 235). ואכן, בתשובה עצמה הוכחה על ידיעות — נוספות על אלה שבשאלה — שהגיעו אליהם: "אבל אם כדברי שמעון שנשמע לנו, שאינה מועדת על כך...", וטענה זו איננה בשאלה. בכת"י בודלינה 2697 הנוסח: "שנשמע לנו". ספק רב אם נוסח זה הוא הנכון. אך אף אם כן הוא, אין בשאלה עצמה כל רמז לשבועה זו.

66. ראה, למשל: H. Pirenne, *Medieval Cities*, Princeton, 1969, p. 168 ff.; E. Ennen, H. Planitz, *Frühgeschichte der Europäischen Stadt*, 1953, p. 165 ff. ובמיוחד: Die Deutsche Stadtgemeinde, *Die Stadt des Mittelalters*, ed. C. Haase, II, 1972, pp. 58-71. ראה גם י. בער, שם, עמ' 28—29; ח"ה בן-ששון, "מקומה של הקהילה בתולדות ישראל", בקובץ: העיר והקהילה, החברה ההסטורית הישראלית, תשכ"ח, עמ' 161 ואילך.

אשר נבעו בעיקר מגידולן של הקהילות, זאת בשעה שהקהל נטל על עצמו תפקידים רבים ומגוונים.⁶⁷ המהגרים שהגיעו לגרמניה ממרכזים שונים — ובעיקר מערי צרפת ואיטליה — הביאו עימם מסורות הילכתיות שונות ומנהגים שונים. אפשר, שגם דרכי אירגונו של הקהל נכללו בתוכם.

האם נטלו חכמי אשכנז במאה הי"א חלק בקשרי ההנהגה עם השלטונות?

נראה, כי לפחות ביחס לכמה מהם התשובה חיובית. על ר' שמעון "הגדול" בן יצחק, חברו של רגמ"ה, נאמר בספר הזיכרון של קהילת וורמייזא ש"ביטל גזירות" "טרח עבור קהילות"⁶⁸, וככל הנראה, הכוונה לשתדלנות אצל השלטונות. ייתכן, שיש לקשור לכך את הנאמר עליו ש"היה מלומד בניסים" (מחזור ויטרי, עמ' 364), ואולי גם האגדה על בנו שנעשה אפיפיור ושב בתשובה נעוצה בקשריו אלה עם השלטונות.⁶⁹

את כתב הזכויות לקהילת וורמייזא נתן בשנת 1090 הקיסר היינריך הרביעי באמצעות "סלמנוס בישוף היהודים" (Episcopus Judaeorum), הוא ר' שלמה בר' שמשון, שעמד בראש ישיבת וורמייזא אחרי פטירתו של ר' יצחק הלוי.⁷⁰ גם הפריבילגיום שהעניק קיסר זה לקהילת שפירא ניתן באמצעות שלושה תלמידי חכמים מובהקים: ר' יהודה בר' קלונימוס (ככל הנראה ראש ישיבת שפירא), ר' דוד בר' משולם ור' משה בר' יקותיאל.⁷¹

67. עדות על קשיים אלה במקורות הנ"ל, ובמיוחד בשאלות שהופנו אל רגמ"ה, ריט"ע וכן בתשובותיו של ר' יהודה הכהן: שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימנים תתפא ("ועל דבריכם לא חשש"), תתקה ("ובאלמות היא בידך... והדבר ידוע לכל כי מעולם לא נשגחת לדברי ב"ד, שעל דין זה עברו יותר מ'שנים'"), תתקו ("וסיפק לא ה' ביד הקהל וביד ב"ד להושיע את שמעון מיד עושקו, כי איש אלם הוא ראובן, ולא ציית דינא, [כה] עשה שנים רבות"). ראה גם שלוש השאלות שהופנו אל רגמ"ה, להלן בנספח.

הקהל, בשמשו כבית דין, ממלא גם תפקידים שיפוטיים טהורים בתחומים שונים, שמקומם בב"ד. עדות ברורה לכך מצויה במיוחד בתשובותיו של ר' יהודה הכהן (שם, סימנים: תתפא — גירושין ומזונות, תתקד — בירור בין שותפים, תתקו — גזילת קרקע, תתקיב — בירור על דמי עבד).

68. קובץ עלייד, ג', 1, 5.

69. ראה: י' קובאק, גנוי נסתרות, ח"ג תרל"ב, עמ' 1—4; א' ילינק, בית המדרש, ח"ה, עמ' 148—152; ח"ו, עמ' 137—139. באגדה זו מתואר במפורש ר' שמעון כשתדלן.

70. ראה: Aronius, Regesten, no. 171; Salfeld, Das Martyrologium, *ibid.*, p. 381; Z.G.J.D. I, 1887, pp. 137—142; Aronius, *ibid.* no. 170; A. Epstein, M.G.W.J.,

71. ראה: 41, pp. 36—37. אפשר שראוי להסמך לכאן גם את המסופר על ר' יעקב בר' יקר, מורו ה"זקן" והמובהק של רש"י, המצטייר במקורות כפרוש, כחסיד וכענוותן מופלג: "וכשהיו הקהל הולכים לפני המלך או לפני השלטון היה חולץ מנעליו, אמר: אני עני, הם בכספם ואני ברחמים ובתחנונים, ונמצא שהם בשלהם ואני בשלי, נהגו והם חסידים אחריו" (ספר חסידים, מהדורת ויסטינצקי, עמ' 245. במהדורת בולוניה, סימן קכח: "הם בכספם... וכן נהגו הקהל אחריו"). מכאן משמע, שר' יעקב עצמו לא נמנה על מנהיגי הקהל, הבאים לפני השלטונות, וכאשר אלה הביאו

לדעת איגוס⁷², נטלו גם חכמי הקהילות במאה הי"א חלק בהתכנסות במקום הירידיים. הנחתו היא, כי רבים מהם עסקו במסחר, וממילא באו לשם. בעקבותיהם ראו כל החכמים חובה לעצמם לעשות כן, וביניהם "גדול הדור". הם נטלו חלק מכריע בדיונים עם הפרנסים בבעיות הנוגעות לאירגון של הקהילות. כן עסקו בשאלות של הלכה שהובאו לפנייהם.

אפשר שהנחות אלה נכונות הן, אך אין להן אסמכתא במקורות עצמם. קיומה של מציאות זו במאה הי"ב ולאחריה, עדיין אין בה משום הוכחה להקדמתה למאה הי"א. דומה שמצויות גם ראיות לסתור, אף שאינן בגדר ראיות מוחלטות. בגזירות שנת תתנ"ו לר' שלמה בר' שמשון מסופר: "ושם היה הפרנס ראש לכולם הנדיב שבנדיבים וראש לכל המדברים מר יודא בר' אברהם יועץ וחכם ונשוא פנים. וכשהיו כל הקהילות באים לקלוניא לשווקים ג' פעמים בשנה, והיה הוא מדבר בראש כולם בבית הכנסת, והם שותקים בפניו ומבינים את דבריו. וכשמתחילין ראשי הקהילות לדבר דבריהם, ויהיו גוערין כולם ומהססים אותם לשומע (=לשמוע) לדבריו"⁷³. מר יהודה, ראש המדברים, פרנס חשוב הוא, אך לא גדול בתורה. גדולה כזאת איננה נרמזת כאן. הוא אף מכונה "מר" ולא: רב (ובכרוניקות אלה הקפידו על מתן תארים), ולא מצאנוהו בספרות ההלכה ששרדה מתקופה זו. קשה להלום תיאור זה עם הימצאותם של חכמי אשכנז הגדולים באותו מקום⁷⁴. יתר על כן, מן השאלה הנ"ל שהופנתה אל רגמ"ה משמע, שהוא עצמו לא היה נוכח בעת ההתכנסות ביריד. קרוב הוא, שאף חכמים גדולים אחרים לא היו שם, שאם לא כן היו השואלים — המעוניינים באישור הגזירה, כפי שעולה מן השאלה — מציינים כי החרם נעשה גם על דעתם של אלה. הוא הדין בשאלה שהופנתה אל רש"י⁷⁵. ייתכן, כי שאלה נוספת מכינוס ביריד נשלחה גם אל ר' יהודה הכהן, ומכאן, שאף הוא לא נכח בו⁷⁶.

חכמי אשכנז וצרפת הצפונית במאות י"ב—י"ג ניזקקו אך במעט למשנתם של חכמי

- עמהם כספים ברצונם לרצות השליטים, עמד הוא בתפילה למענם. אך בכת"י בודלינה 641, דף 49 נוסח שונה במקצת: "הם בכשפים ואני ברחמים ובתחנונים... וכן נהגו החסידים אחריו". מלשון זאת ברור, כי תיבת "הם" מתייחסת אל השלטונות. אפשר, אם כן, שר' יעקב עצמו נמנה על אותם ראשים הבאים בשליחות הקהל. סיפור זה מובא בשינויים קלים גם בכת"י וטיקן 285, דף 112, ואף בו "כספים". נראה להעדיף נוסח זה, כי "כשפים" יחיד הוא, ואף מבחינת העניין קשה להולמו. אלא אם כן נפרש, שר' יעקב כלל בו את הפולחן הכנסייתי בכללו.
72. The Heroic Age, *ibid.* pp. 214-218.
73. Neubauer u. Stern, Hebräische Berichte, p. 20; הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, עמ' מז.
74. איגוס עצמו (שם, עמ' 217) חש בקושי זה. אך אין בהצעתו — שעיקר הדיון יוחזר לסדרי הקהילות ולבטחונן — משום תשובה.
75. ראה הערה 12 לעיל.
76. ראה הערה 45 לעיל. הוכחה מוחלטת אין.

המאה הי"א בכל הנוגע לסמכותה של הקהילה, ובמיוחד לדיונם בבעיית רוב ומיעוט.⁷⁷ אין בכך ללמד על יחס למשנתם, או לסייע בזיהוין של תשובות, אשר זמנן מוטל בספק. תופעה זו אופיינית ליצירתם הספרותית בכללה. יוקר הקלפים ששימשו לכתובה צימצם במידה רבה את הפצת תורתם באשכנז עצמה עוד במאה הי"א. הגזירות בשנת 1096 — ואף לפנין בשנת 1084⁷⁸ — הביאו לאבדן חלק גדול של עיזבונם הספרותי, והשרידים המעטים נעלמו בחלקם מעיניהם של חכמים מאוחרים.⁷⁹ אפשר, שאף להתפשטות הגדולה של היצירה הספרותית של בעלי התוספות חלק בתהליך זה. המיתודה הלימודית שלהם וגם דרכי הפסק⁸⁰ שונים מאלה של חכמי אשכנז במאה הי"א. תורת האחרונים דחקה במידת מה את תורתם של הראשונים. אך נראה, כי משקלו של הגורם הראשון גדול יותר.

נספח

שו"ת רגמ"ה מכתבי יד כמקור לקשיי הקהל להטיל מרותו *

א. כת"י מונטיפיורי 130 (49 ברשימת שו"ה), דף 37, סימן עב.

"ראובן הלך ממקומו מפני האונס והניח אשתו ובניו ונגזל ביתו. וקמו הקהל והחרימו, שלא יקום שום אדם וילשין על אותו בית, שיבא ראובן להפסד".⁸¹ ועמד שמעון וקנ' הבית הזה מיד הגזלן גוי.

פסק ר"ג: דעתי נוטה, שאפי' לא גזרו הקהל, לא היה לו לקנותו, שרקע אינ' נגזלת וברשות בעליה עומד, וכ"ש שגזרו על כך...

ואם קנאו ביוקר, כמו שיראה לקהל, שהיה יכול לקנותו מיד הגוי, יתן לו ויקבל הקרקע. ועל הבניין⁸², אם לא ירצה ראובן ליתן דמי הבניין,

77. תשובתם של ר"י הכהן ושל ר"א הגדול לא הובאה כלל. תורתו של ריט"ע נדונה רק בחלקה.
78. "ונשרפה כל שכונת היהודים והרחוב שלהם, והיינו בפחד גדול מן העירונים" (הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, עמ' נט), ר' מאיר הנזכר שם הוא, ככל הנראה, בנו של ר' יהודה הכהן.
79. וכן דעתו של איגוס ב-, The Oral Traditions of Pre-Crusade Ashkenazic Jewry, *Studies and Essays in Honor of A.A. Neuman*, 1962, p. 1 ff. ובמקומות אחרים. ניתן לאששה ממקורות שונים.

80. חכמי אשכנז במאה הי"א נתנו למסורות המשפחתיות משקל רב יותר בהכרעותיהם.
*. הובאו כאן רק אלה הקשורות במישרין לקשיי של הקהל להטיל מרותו. אף בהערות הסתפקתי ברמיה אליהם, ולא בחקר כל שניתן לדלות מהשו"ת.

81. בשו"ת מהר"ם: "ושלא יקנה הקרקע".

82. שם: "ואם הלך שמעון ובנה בנין על הקרקע".

83. הרא"ש נתבקש לפרש פסק זה של רגמ"ה בדין אנס (שו"ת הרא"ש, צה, ב). מחלקה השני של תשובתו — שאם הלוקח סתר הבית ובנאו אין מגיע לו דבר — ניתן להוכיח כי חלקה השני של תשובת רגמ"ה לא היה לפניו, וכנראה רק תמצית פסקו, כפי שהוא בתוספות (ראה בהערה הבאה). שהרי רגמ"ה פוסק כאן במפורש אחרת. ואף שפסקתו של הרא"ש כשל רש"י היא (להלן), רחוק הוא שלא יזכיר כלל הכרעת רגמ"ה — אליה מתייחס השואל במפורש — לו היתה לפניו.

יאמר לו: טול עציך ואבניך ואקבל קרקע שלי⁸⁴. ואם ירצה ראובן שיגהג עמו כדי' סירקאון (כך!) נותן לו שמעו' רביע דלא גרע מאנפראות. גרשו' בר' יהודי"⁸⁴.

השו"ת נדפסה בשיבושים רבים בשו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תרס, ויוחסה שם בטעות לרש"י. מהנוסח שם אף נראה, שהקהל גזר על שמעון לאחר מעשה, ולא כן הוא! (ראה גם בתשובת רגמ"ה). הבאתי כאן מכתה"י רק השאלה וסיומה של התשובה. בשאר החלקים השינויים קלים בלבד בהשוואה לנדפס.

לפנינו עדות נוספת על התעלמות מהחרם, ששימש ככלי הנשק העיקרי בידי הקהל בבואו להטיל מרותו (ראה תשובת ריט"ע לעיל). בשו"ת אף עדות חשובה על הרעת מעמדם המדיני והמשפטי של היהודים בהשוואה למחצית השנייה של המאה העשירית. ר' משולם בן קלונימוס נשאל על מקרה דומה, והשיב, שאי אפשר להוציא השדות מיד ישראל שקנאם, כי הנאנס יכול היה לקבול על הגויים האנסיים בפני ערכאות⁸⁵. לעומתו קובע כאן רגמ"ה שאפשר להוציאם: "ובבל מ"ט דההא בי דוור (כך!) דדינן דין אמת ומוציאי' מן הנגול ומחזירי' לגזול, אבל בשאר ארצ' שלוקחי' שוחד ומטין הדין... סבור מי יאמר דמכרח בי דוואר להשיב".

ב. כת"י מונטיפיורי 98 (179 בושימת שזח"ה, 92 ברשימת שד"ל), דף 96, סימן צה.

"וששאלתם על ראובן ושמעו' שבאו לדין. ועמד ראובן וטען, שהיה לו גנב אחד גוי למערופיא, שהיה הולך לבין הגוים וגונב חפצים מהן ומביאן לידו למוכרן⁸⁶. לימים היה הולך לכפר אחד חוץ לעיר, ונשא עיניו וראה אותו גנב מערופא שלו והלך (?) מראש הר אחד, ועמד גוי אחד שנתלזה עמו לילך ולגנוב ביחד. ונטה אליהם אל הדרך ומתירא [ונתירא] ראובן מלדבר דבר סתר של גנבה עמו, מפני הגוי אחר שנתלזה עמו, עד שפתח הגנב ואמ': כמוני כמוהו ונשתתפנו יחד ללכת ולגנוב. ועתה צא שוב לביתך להראות

84. התשובה מצוייה גם בכתה"י מונטיפיורי 100, דף 29, ואף שם חתום עליה רגמ"ה. אך שני המקורות תלויים הם ויש לראותם כמקור אחד בלבד. כבר העיר שזח"ה בראש כת"י מונטיפיורי 100 על גבי הכריכה: "שוב ראיתי כי כל התשובות בכ"י זה נמצאות גם בכ"י צידה לדרך (=מספר 130), ונ"ל כי נעתקו משם, כי נמצאו פה אות באות כמו שם, ומלבד זה מה שבא שם על הגליון הובא פה פנימה". מאידך גיסא, בכת"י בודלינה 641, דף 98, חתום עליה רש"י, והוא הוא המקור בדפוס פראג הנ"ל.

אין ספק שייחוסה לרגמ"ה הוא הנכון. הכרעת המשיב, שעל בעל הבית להחזיר דמים לקונה, כשיטת רגמ"ה היא (ראה: תוספות, בבא קמא, נח, א, ד"ה א"י מברית ארי). רש"י פסק אחרת, שיחזיר בחנם (רש"י על גטין, נח, ב, ד"ה אין בו משום סיקריקון, ובתוספות, בבא קמא, שם).

85. תשובות גמור"מ, קפ"ח.

86. עדות נוספת על קשרם של היהודים עם הסחר בחפצים גנובים מצויה בכת"י זה, בשאלה שהופנתה אל רגמ"ה. ראה: תשובות חכמי צרפת ולותיר, סימן קא.

מלון אל ריעי כדי לבא שמה, אם ימצא דבר. וישב ראובן לבית והראה להם ביתו, ושלח אותם לדרכם. והלכו ושבּו והביאו לו גנבה אחת, ומכרוה לו שניהם, ואמרו לו: הלווה לנו ממעותיך על מעילים שראינו במקום פלוני, ונלך. לשם ונמכרם.⁸⁷ כששמעם הוציא ג' דינרי' מכיסו והלוה לאותו גנב שהיה מערופו וקבע לו זמן לשוב אצלו...⁸⁸ ששבּו אצלו הגיעו ימי הבציר והיה...⁸⁹ בבציר, והלך לו לשם הוא ואשתו. ולא הניח בביתו כי אם בת אחת קטנה וגויה שפחה ואמ' לגויה: אם יבאו כאן אותם גנבים ויביאו דבר בידם, קבלי מהם מה שיתנו לידך והניחי בתבה שלי ותני להם הוצאה לאכול...⁹⁰ ואח"כ לכי אצלי ואבא אליהם. הוא הלך בבציר, והגנבי' באו לשמעון [לראובן] והביאו המעילי' בידיהם. מיד הרגישה בהן שכנתו של ראובן זה ואמר' לשמעון: פלוני אותן גנבי' שהיו מערופי' לך באו בביתו של ראובן. כי גם לשמעון היו לו גוים גנבי' מערופא, שהיו מביאי' לו גנבות למכור. מיד יצא שמעון והלך לשם אצל גנבים ודבר עם אחד מהם, שהיה לו מערופא תחילה. והוא אותו גנב שנתלוה עם גנבו של ראובן, והגוים אותו בדברי' להלשינו למלכות למוסרו בידיהן, אם לא יוליך הגנבה לביתו. ודבר עם הגנב, עד שהוציא המעילי' מרשותו של ראובן, אותן שהם עדין ביד הגוים וגם אותן שקבלה הגויה שפחתו ונתנם בתבתו.

ועכשיו עמד ראובן ותובע משמעון להחזיר לו כל מה שהוציא מביתו, שהרי כבר הלוה מעותיו עליהם, וגם קורנס אחד נתן בידם לשבור מנעול הדלת שהמעילי' אצורים שמה. ואף כשנתארחו עכשיו בביתו קנת' להם הגויה שפחתו מה ששתו...⁹¹ ולקחה אשתו של שמעון בביתו והוליכו אצל הגנב שבביתו. ושמעון משיבו: האחד מן הגנבי' היה מערופי מקודם לכן, וגם פעמי' רבות הוליכני חוץ לעיר במקו' שהיה מטמין שם מה שגונב מן הגוים ומוכרן לי שם. ובאותה שעה שהרגיש באותן המעילי', אמ' לי: רצונך לילך

87. על ערך הבגדים והסחר בהם מפורש בשו"ת הקודמת בכתה"י (דף 95, סימן צד, וכנראה אף היא של רגמ"ה): "לפי שבא אלי גוי אחד עשיר ונאמן ובקש ממני להלוות לו עשר ליטרי' ברבית, והלוייתי לו... והתנה לי ליתן חבילות בגדי' במשכון שהיו לו בפקדון אצל כומרוא אחת, וצוה לאנשי אותה כומרוא ליתנם בידי... עד שבאו עבדי אותו הגוי ונטלו משם ההולכים בסחורה... ושלח לי מעיל אחד משובץ בזהב שהוא שוה מ' ליטרי'..." (תשובת גאוני מזרח ומערב, סימן קנב).

88. כך במקור. במקומות רבים בכת"י זה מעשי ידי הסופר הם, שחפץ לסיים השורות כאחת, ואין בהם תמיד עדות על השמטה.

89. ראה ההערה הקודמת.

90. ראה בהערה הבאה.

91. על מנהג זה, לסמל הקניין בשתייה או באכילה, ראה: שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תקלז ("לאכול על החוב... נהגו בנימוסי אומות העולם").

לשם והלויני נא מעות עליהם, וכשיהיו לידי אביאם לך למוכרן. מיד הוציא ב' דינ' והלום לו, והלך לדרכו, והביא את המעילים הוא ואותו גנב מערופא של ראובן ונכנס בביתו של ראובן. נתגלגל הדבר שהיה שמעון שולח אנשי ביתו לדונוי⁹², ויצא לחוץ לעשות להם צוות, כי היה חשך, והיה מדבר בקול גדול כדי לעשות להם צוות. בדרך שמע הגנב מערופא שלו את קול [קולו] מתוך ביתו של ראובן, ויצא לקראתו על הפתח. והכיר בו שמע' ואמ' לו: האתה זה פל' אתה שחקת בי, לקחת מעותי על חנם ואמ' לי(?)⁹³ ללכת אצלך, יצאתי הלאה. שמע' נכנס לביתו והגנב בא אחריו והתיר המעילי מעל מתכון שהיה חגור בהם ומכרן לו...⁹⁴.

כך דעתי נוטה על עסק הגנבה ששאל' חזרתי על כל צדדיה ובחנתי שאין ממש בדברי ראובן, לפי שלא בא בטענת ודאי, והוא לא ראה הסחורה ולא פיסוק [פיסק] דמיה עם הגנבי'. שאילו היו כן הדברי', ושמע' היה יודע בדבר וקנאה נקרא רשע. כדאמ': עני המהפך בחררה ובא אחר ונטלה — נקרא רשע⁹⁵, כגון: חררה, דהפקר הם. הכי נמי כל סחורה, שיודע אדם בחברו שנתרצו לו המוכרין ופיסק דמיה, ובא הוא ברמאות ולקחה, כגון זה נקרא רשע. אבל זה ראובן לא פיסק עמהם שום דמים ולא ראה הסחורה ולא הגנבי'. וחצרו נמי לא זכיא ליה, דתנן: היה צבי רץ כדרכו או שהיו גוזלות מפריחין ואמ': זכת' לי חצרי — לא אמ' כלום⁹⁶. וער', כיון דהגנבה ביד גוים לא קניא לו חצרו, דאמ' רבא: כתב לה גט ונתנו ביד עבדה: ישן ומשמרתו — הרי זה גט; ניעור ומשמרתו — אינו [גט], דהויא ליה חצר המשתמרת שלא לדעתה⁹⁷. ואפי' דבר לגוי להביאו לו הסל⁹⁸, אין כח [ביד] בית דין להוציא מידו, ואין כאן שום זכייה לראובן, שאפי' שבועת הסת אין כאן, ושלר'.

92. ככל הנראה הכוונה ל־Donau. ראה: Germania Judaica, I, p. 87, ובסיפור גזירות תתנ"ו לר' שלמה בר' שמשון, מהדורת נוייבאור־שטרן, עמ' 29—30. האות שלפני האחרונה איננה ברורה, ואפשר שיש לקרוא: לדונוי, ואולי היא "דיאנוזיאאו", Saint Denis, אשר מצפון לפריס. ראה: Gross, Gallia Judaica p. 151. הראשון קרוב ועדיף. מילר בספרו תשובות רבינו קלונימוס מלוקא, תרנ"א, עמ' 3, הביא חמש שורות משו"ת זו. בהעתקה נפלו כמה שיבושים, כולל בשם המקום.

93. האות השניה מסופקת, ואפשר שהיא ו'.

94. דילגתי כאן על מספר שורות (טענות בעלי הדין), כדי שלא להרחיב היריעה. לשאלה זו חשיבות מרובה לחקר היחסים בין היהודים ובין סביבתם ועוד. אך אלה אין עניינם לכאן.

95. ראה: בבלי קידושין, נט, א.

96. משנה בבא מציעא, א, ד; ושם: "זכתה לי שדי".

97. בבלי קידושין מד, ב; בבלי גטין, עה, א.

98. האות השנייה של מלה זו בכתה"י איננה ברורה, ושמא יש לקרוא "הכל".

שו"ת זו הושמטה (בשל תוכנה?) ע"י ר"י מילר מספרו "תשובות חכמי צרפת ולותיר" המבוסס על כת"י זה. קרוב מאוד הוא, שהיא של רגמ"ה, כי מצוייה היא בחטיבה, שרובן המכריע של השו"ת שבה, ואולי כולן, ממנו הן (רבות מאד בחתימתו). על בעלותו של רגמ"ה על חטיבה זו כבר העיר שד"ל⁹⁹. אף מטבעות הלשון ודרך הכתיבה אופייניות לרגמ"ה. כתב היד בנוי חטיבות חטיבות, שלוקטו ממקורות שונים. מילר שינה מקומן של שו"ת רבות, ואכמ"ל.

בין השאר מצוייה בשו"ת זו עדות נוספת על שכיחותה של המערופיה¹⁰⁰. כן עולה ממנה היכולת לעקוף תקנת המערופיה בערמה ע"י השתתפות המערופיה עם מערופיה של אחר. שאם לא כן, למה לא תלה רגמ"ה הכרעתו נגד ראובן בשיתוף המערופיה של שמעון בעסקי ראובן עם המערופיה שלו? אלא אם כן נפרש: "היה מערופו מקודם לכן" — בעבר, ועתה פסק. אך פירוש זה איננו מתאים להקשרם של הדברים בשאלה כולה.

ג. כת"י מונטיפיורי 98, דף 82, סימן 10.

"ושכת": יש בני אדם שחשודין על השבועה...

אבל להשביע אחר שבועה — לא. ופעמים שאיסור הוא, דאמ' מר: החושד בכשרי' — לוקה בגופו¹⁰¹. וזה שנשבע דנשבקיה לגלימיה¹⁰², שפעמי' שהוא אדם חשוב וזילא ביה מילת' לאישבועי כל יומא ולהתחלל (כך!). ופעמי' שאדם מתיירא אפי' מקללת חנם (כך!), שסבור שמא קללת חנם אף היא באה. ופורע ממון שלא כדין, ומשיב מה שלא גזל, מפני הבשת שמתבייש בכל יום ברבים. הלכך לא לחזור ולגזור אלא בפעם אחת בשבועה, ואי כפר, דינו יהא מסור לשמים לפרוע ממנו. ושכת': היכי דמי שבועת העדות ושבועת הפקדון ושבועת שוא? כולהי מפרשי במתניתין, ואין לנו לפרש פי' אחר.

ושמע' שעבר על חרמות של קהל ושל ב"ד הוי חשוד, אי לא? חשוד משוינן ליה; ואי מחייב שבועה — הפכינ' ליה אשכנגדו. ודוק' מחייב שבועה דאוריית', אבל שבועה דרבנן לא אפכינן, דתקנתא היא, ותקנתא לתקנתא לא עבדינ'¹⁰³.

99. "ונראה כי כלן שלו" — בית האוצר, דף נז.

100. ראה מה שכתבו עליה: S. Eidelberg, J. Mann, J.Q.R., 10 (1919-1920). p. 329; Historia Judaica, 15 (1953), pp. 59-66.

101. בבלי שבת צז, א; בבלי יומא, יט, ב.

102. ראה: בבלי שבועות, מא, א. בשו"ת מהר"ם (שם) הנוסח כלשונו של רבינא בתלמוד, שם.

103. ראה: בבלי שבועות, שם.

שו"ת זו נדפסה בשיבושים בשו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתמ, וסופה — שהוא החשוב לענייננו — חסר שם. 4 שורות מכתב היד (לאחר הפתיחה) הזיהות לנדפס (פרט לשינויים קלים) לא הובאו כאן. השו"ת מצויה בכתה"י בחטיבה הנ"ל של רגמ"ה (אות ב, לעיל), ונראה שהוא המשיב. אין לסתור זאת מפסיקתו להפוך שבועה גם מדאורייתא וגם מדרבנן¹⁰⁴, כי היא עוסקת במי שאינו חשוד לעבור על השבועה¹⁰⁵.

אף במקור זה, כפי שהוא מנוסח בכתה"י, עדות על בני קהילה העוברים על החרם. חשובה גם הכרעת המשיב, כי העובר על חרם הקהל, בגדר חשוד לעבור על שבועה הוא.

104. שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן רסד.

105. ראה : תוספות שבועות, מא, א, ד"ה ולמד בר רב אשי. והשווה גם תשובת ר"י הכהן, שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתקח.